

Отримано: 31.12.2021 р.

Прорецензовано: 06.01.2022 р.

Прийнято до друку: 17.01.2022 р.

e-mail: davrus63@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-16-22

Давидюк Р. Пошуки формули порозуміння у Волинському прикордонні (20-30-і роки ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 16–22.

УДК 94 (477) «1921/1939»

Руслана Давидюк

ПОШУКИ ФОРМУЛИ ПОРОЗУМІННЯ У ВОЛИНСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ (20-30-І РОКИ ХХ СТ.)

У Другій Речі Посполитій спроби міжнаціонального примирення асоціювалися з ідеями представників поміркованої частини польської інтелектуальної еліти, політичною спадщиною Маршала Юзефа Пілсудського і його прихильників. Практичне втілення принципів українсько-польської співпраці та співіснування на Волині знайшло своє втілення у політиці воєводи Генрика Юзевського. Польські інтелектуали критикували ідею «сокальського кордону», вагомим складником «волинської політики», зазначали, що розмежування Галичини і Волині лише шкодить інтересам Польщі. Попри поширення ідей міжнаціональної толерантності у середовищі представників польської поміркованої еліти, національна політика міжвоєнної Польщі відзначалася непослідовністю, суперечливістю, що у кінцевому результаті призвело до поглиблення протиріч у суспільстві.

Ключові слова: українсько-польське порозуміння, Друга Річ Посполита, інтелектуальна еліта, «волинський експеримент», політичні емігранти.

Ruslana Davydiuk

FINDING A FORMULA FOR UNDERSTANDING AT THE VOLYN BORDER (20-30 YEARS OF THE XX CENTURY)

In defining the principles of the policy of memory in Ukraine and Poland today, the problem of understanding the attempts at interethnic reconciliation in the interwar period is significant. In the Second Polish-Lithuanian Commonwealth, they were associated with the ideas of members of the moderate part of the Polish intellectual elite, the political legacy of Marshal Józef Piłsudski and his supporters.

The scientific article opens up the foundations of federalist policy and its specificity at the Volyn border. It has focused on the ideas of Polish intellectuals during the interwar period, their vision of the future of Ukraine, and Ukrainian-Polish relations. It was found that the practical implementation of the principles of Ukrainian-Polish cooperation and coexistence was embodied in the policy of Volyn governor Henryk Józefowicz. The ideas of prometheism, the «Volyn experiment» were shared by the Ukrainian political emigration leaders who consolidated around the figure of Symon Petliura.

Some Polish intellectuals criticized the idea of the «Sokal border», an important component of «Volyn politics», noting that the separation of Galicia and Volynia only harms the interests of Poland. Despite the spread of ideas of interethnic tolerance among the representatives of the Polish moderate intellectual elite, the national policy of interwar Poland was marked by inconsistencies, contradictions, which ultimately led to deepening contradictions in society.

Despite the spread of the ideas of the Polish-Ukrainian rapprochement, they have not been implemented in the Second Polish Republic.

Key words: Ukrainian-Polish understanding, the Second Polish Republic, intellectual elite, prometheism, «the Volyn experiment», political emigrants.

Після падіння комуністичних режимів у Європі та розпаду СРСР відносини між Польщею та Україною не раз загострювалися через різне ставлення до історичного минулого. Історична пам'ять впливає не лише на сучасні відносини між державами і народами, але й на обговорення питання щодо розширення ЄС і можливого вступу до цієї структури України. При визначенні засад політики пам'яті в Україні і Польщі сьогодні вкотре значимо постає проблема осмислення спроб міжнаціонального примирення. У міжвоєнний період вони асоціювалися з ідеями представників інтелектуальної еліти, з політичною спадщиною Маршала Юзефа Пілсудського та його прихильників. Аналіз думок

поміркованої групи польських діячів, політичної спадщини Ю. Пілсудського видається актуальним у сучасній системі безпекових координат, коли в умовах наростання російського тиску на Україну вкотре постає питання забезпечення миру в Східній Європі.

Намагаючись зміцнити польську державність, Ю. Пілсудський зміг сконсолідувати польську націю, позиціонуючи Другу Річ Посполиту мостом між Сходом і Заходом, а не буфером між Москвою і Німеччиною. Діяльність Маршала та його найближчого оточення тісно пов'язана з українським питанням. Яскравим прикладом спроби його розв'язання був «волинський експеримент» воєводи Генрика Юзевського та його співпраця з політичними емігрантами з табору Української Народної Республіки (УНР). Водночас, окремі польські інтелектуали критикували вагомий складник «волинської політики» – ідею «сокальського кордону», зазначаючи, що розмежування Галичини і Волині лише шкодить інтересам Польщі.

У науковій статті досліджуються спроби налагодження українсько-польського діалогу у волинському прикордонні, з'ясовано думки поміркованих польських інтелектуалів та специфіку практичного втілення федералістської ідеї через «волинський експеримент».

Проблеми міжнаціональних взаємин у міжвоєнний період характеризуються значимою історіографією, залишаються актуальними і цікавими для багатьох вчених. У написанні статті було використано напрацювання українських дослідників В. Комара [13] про концепцію прометеїзму, Л. Зашкільняка [11], М. Кучерепи [15], Р. Давидюк [6] щодо проблем та принципів нормалізації взаємин між двома народами, О. Юрчук [24] про українське питання у польській політичній думці польських інтелектуалів та ін. Як також розвідки польських істориків – книгу В. Менджецького [34], присвячену впливу польської інтелігенції у волинському регіоні, дослідження Я. Кенсіка [32] – автора політичного портрета волинського воєводи Генрика Юзевського, Е. Міроновича [35], В. Паруха [36] про національну політику пілсудчиків. Серед західноєвропейських вчених виокремимо працю Т. Снайдера [38], присвячену воєводі Г. Юзевському, та узагальнюючу розвідку Н. Дейвіса [7].

Джерелами для написання наукової статті слугували архівні матеріали (Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Державного архіву Волинської області (ДАВО), Державного архіву Рівненської області (ДАРО), Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАЛ України), польська та західноукраїнська міжвоєнна періодика («Вісті УЦК у Польщі», «Діло», «Волинське слово», «Українська нива», «Розбудова нації», «Biuletyn Polsko-Ukraiński (BPU)), праці польських інтелектуалів міжвоєнного часу [1; 4; 25; 26; 27; 29; 30], спогади [12; 31], опубліковані збірники документів [21; 37].

Проблема взаємин польської держави і польської спільноти з національними меншинами була однією з найскладніших в її міжвоєнній історії. Вирішення української питання у Другій Речі Посполитій та стабільність держави на міжнародній арені багато в чому залежали від реалізації ідей національної толерантності, співпраці і взаєморозуміння у волинському прикордонні, де у першій половині 20-х років ХХ століття тривала партизанська боротьба і поширювалися радянофільські настрої.

Успіхом реалізації концепції федералізму була Варшавська угода, але невдачі військової кампанії перекреслили плани Ю. Пілсудського і С. Петлюри. Внаслідок поразки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. за Збруч змушені були перейти десятки тисяч вояків армії УНР і цивільних емігрантів, сформувавши міжвоєнну хвилю української політичної еміграції. У Польщі державні структури УНР продовжували зберігати свою організаційну єдність, орієнтувалися на підтримку польського уряду.

Про розуміння Ю. Пілсудським важливості ефективної політики на порубіжних землях дають підстави стверджувати слова, проголошені ним 9 січня 1920 р. у Рівному: «Сам я був на окраїні вихований і пережив ту ганьбу, що її нам не шкодували, як народів побитому. Коли говоримо про окраїни, то мусимо здавати собі справу з того, що то є окраїна. Окраїна – то зустріч одного народу з іншим, однієї культури з другою, одного виховання з іншим. Тому найтруднішою річчю для кожної політики на окраїні є здобуття сильної міцної поваги для влади» [23, арк. 105].

У середовищі прихильників політичної лінії Ю. Пілсудського формувалася концепція прометеїзму. Її підґрунтям слугувало бачення, що детермінантою перебудови Центрально-Східної Європи мало стати здобуття незалежності поневоленими Росією народами, створення противаг Росії – якою би вона не вийшла з громадянської війни. За нових умов це звучало, як визволення національностей у СРСР [3]. Йшлося про Україну, Грузію, Азербайджан, Крим та інші республіки. Через своє

центральне положення, Польща могла б одержати роль регіональної наддержави. Фундаментальним принципом концепції прометеїзму було гасло створення спільного фронту народів, спрямованого проти радянської Росії [13, с. 127]. Складниками теорії прометеїстського руху в українському питанні були створення незалежної України над Дніпром та інтеграція західноукраїнських земель до складу Польщі. У руслі ідей прометеїзму наголошувалося, що Україна може протистояти Росії лише у союзі з Польщею, Кубанню, Північним Кавказом, Грузією, Азербайджаном і Румунією [2, с. 2–3]. Думку, що єдиним виходом у боротьбі за незалежність України, є «порозуміння із сусідніми народами, хоч би й ціною деяких компромісів» [2, с. 3], поділяла частина наддніпрянської політичної еміграції, популяризував пресовий орган Українського центрального комітету – «Вісті УЦК у Польщі».

Ідеї у налагодженні міжнаціональних взаємин ініціювали науковці, письменники, митці, обмірковуючи геополітичне становище Польщі. Адольф Бохенський у праці «Поміж Німеччиною і Росією» писав, що найбільшою катастрофою і загрозою для незалежності польської держави є можливість коаліції Росії з Німеччиною, і навпаки, найвигідніший для неї стан – це стан більшого або меншого напруження поміж обома цими державами. Тому, на думку А. Бохенського, потрібно «змагати до поділу Росії», однією з основних засад польської державної політики має стати «змагання до створення і збереження на східних кордонах Польщі максимальної кількості менших державних творів» [17, с. 7]. 25 січня 1937 р. у статті «Актуальність ягеллонської ідеї» він закликав зрозуміти, що «ні литовці, ні українці, ні білоруси не мають бажання залишатися поляками», і цю волю поляки повинні шанувати. Намагання панувати над сусідніми народами, «накинути їм якусь асиміляцію робить з поляків карикатуру російського і німецького імперіалізму» [16, с. 4; 24, с. 79].

Осмислюючи історію українсько-польських взаємин, Влодзімеж Бончковський замислювався над питанням, що має бути символом цих відносин – «Грюнвальд чи Пилявці», обґрунтовуючи перевагу першого. В. Бончковський писав: «Знаємо, що зможемо збудувати велику Польщу лише ціною великих зусиль у внутрішній і зовнішній політиці. Знаємо, що наша сила полягає не у зменшенні українських (а також білоруських чи литовських) сил, а в наголошенні на спільній меті, у спільних прагненнях до всесвітнього значення балтійсько-чорноморського міжмор'я, замкненого в наших національних кордонах. Українців (так само, як і білорусів із литовцями) вважаємо своїми союзниками, а їхній поміркований здоровий розвиток, свідомий власної мети й прагнень, визначаємо як такий, що підсилює наші власні сили. І саме тому проголошуємо: «Україна має бути вільною!» [1, с. 148].

Однак, в ідеї української соборності польські інтелектуали міжвоєнної доби українцям відмовляли. Тадеуш Голувко підкреслював: «Українські й білоруські землі, що належать Польщі, є лише окраїнами величезних етнографічних територій. Відірвані від Польщі, вони непридатні для того, щоб створити власну державність. Для цих земель тепер немає інших можливостей, ніж бути частиною Польщі або відірватися й приєднатися до Радянської Росії». З огляду на це, політик вбачав, що «у кордонах Республіки Польща необхідно створити можливості повного національного й культурного життя, творення й збагачення власної культури на взірць Західної Європи». Незалежність Наддніпрянської України Т. Голувко, як і інші прометеїсти бачили для Польщі «найкращою гарантією від нових нападів Москви» [4, с. 109].

Звертав увагу Т. Голувко на самоврядування, освіту, акцентував на важливості економічного питання, проведення аграрної реформи, зокрема парцеляції великого землеволодіння на користь місцевих українців: «Справжнім фундаментом пов'язання українського населення з польською державою є швидке й стале проведення там земельної реформи» [4, с. 118]. Покращення економічного становища, долучення до польської культури мало спонукати українців стати прихильними до держави. Політик заявляв: «Креси – то наші легені. Якщо хочемо бути міцною державою, то мусимо на кресах міцно закріпити не тільки Польську державу, але і польську культуру» [30, с. 76].

Говорячи про «Перспективи української незалежності» (таку назву мав другий розділ праці «Між Німеччиною і Росією») Адольф Бохенський давав раду польським політикам полишити «сокальський кордон» і навпаки боротися за найбільше психологічне зближення між Східною Галичиною та Волинно. Автор вважав, що в інтересах Польщі є психологічне віддалення її «східних територій від радянської України», отже наближення їх до Західної Європи: «Волинь, яка є нині ближча до радянської України ніж Галичина, треба психологічно наблизити до Галичини. Отже треба зліквідувати, а не підтримувати «сокальський кордон». Таким чином наступить уніфікація українців на окраїнах Польщі і разом з тим поглиблення різниці між придністрянськими та придніпрянськими українцями. Та різниця лежить в інтересі Польщі» [17, с. 7]. Обмірковуючи думки, що ставлення україн-

ців до польської держави погіршитися у випадку виникнення української держави, автор, критично оцінюючи польську національну політику 1920-х років, переконував: «Державної втрати з цього Польща не матиме, бо вже не можна подумати гіршого відношення українців до Польщі, як воно є сьогодні. Повстання української держави матиме для Польщі корисний наслідок тому, що на сході виникне одночасно кілька державних організмів, які разом з Росією, будуть себе взаємно поборювати. Повстання української держави зробить неможливою загрозу російсько-німецької коаліції» [17, с. 7; 27].

Однак, більшість поляків не поділяли подібних, лояльних до національних груп, поглядів. Іван Кедрин із сумом констатував: «Розумні статті деяких польських публіцистів – К. Сроковського, Адольфа й Александра Бохенських, В. Бончковського, Л. Васілевського, П. Дуніна-Борковського, Мечислава і Ксаверія Прушинських і ще декого – не доходили до свідомості польського громадянства та його політичної верхівки. Так і до кінця свого існування Польща не знала, як властиво називається найбільша її кількомільйонна «меншина» [12, с. 248].

Критикована А. Бохенським ідея «сокальського кордону» була одним із основних складників «волинського експерименту» Г. Юзевського. Воевода сформував концепцію багатовекторної «волинської політики», яка передбачала охоплення всіх граней життя воєводства із наданням прерогативи налагодженню українсько-польських відносин [29, с. 329–332]. Зауважимо, що для національної політики пілсудчиків було характерним використання принципів регіоналізму. «Сокальський кордон» був утворений з метою розмежування західноукраїнських етнічних земель та був покликаний не допустити поширення впливів національних інституцій Східної Галичини та Греко-католицької церкви на територію Волинського воєводства. Програма ізоляції волинського життя здійснювалася насамперед, адміністративними методами, шляхом заборони діяльності низки українських організацій, які міцно тут вкоренилися [5, с. 280–287]. «Сокальський кордон» захищали проурядово налаштовані наддніпрянські емігранти. Скажімо, Степан Скрипник, виступаючи в Сеймі, переконував, що «існування «сокальського кордону» є вислідом багатьох причин, а саме релігійних, культурних, а головне внаслідок впливів одмінних державних організмів на українське життя в Австрії та Росії перед війною, і відмінних шляхів, якими йшла політична думка українців Волині й Галичини» [18, с. 1].

У своїй діяльності воєвода керувався настановами Ю. Пілсудського про те, що на Волині «влада має бути міцною і суворою, але справедливою» [33, с. 144]. Незважаючи на симпатії до українців як колишніх союзників, Маршал був переконаним прихильником інтеграції всіх земель держави, а поступки в інтересах національних меншин визнавав потенційним джерелом зростання сепаратистських настроїв [35, с. 141–142].

Концепція прометеїзму та ідея польсько-українського порозуміння були теоретичною базою «волинського експерименту». Мету ж цієї політики визначали гарантування спокою на кордонах Другої Речі Посполитої, а також створення противаги національній політиці в УСРР.

Г. Юзевський мав давні та приязні контакти з багатьма соратниками Симона Петлюри. «Я був поляком – довіреною особою Польщі і був поляком – українським віце-міністром, довіреною особою України. Я не був «знаряддям» Польщі в українському уряді і не був «агентом» чи «стікачем». Польща могла мати до мене довіру. В не меншій мірі могла мені довіряти й Україна і тут, і там був собою, став об'єднувачем двох народів, які довірливо дивились один одному у вічі» [31, с. 116] – згадував воєвода.

Підтримуючи українських політичних емігрантів, Г. Юзевський розраховував на їхню відданість. І небезпідставно, бо ті, підтримавши всі його задуми, заходилися «до праці із захопленням, бо то ж були справи того самого роду, які по програній боротьбі повели їх на скитальщину» [20, с. 65–66].

Наслідком взаємодії політичних чинників, які поширювали ідеї прометеїзму та «волинського експерименту» Г. Юзевського, стало партійне структурування уенерівської еміграції у Волинському воєводстві. Йшлося, насамперед, про «групу Петра Певного», партійна легітимізація якої відбулась 1931 р. під назвою «Волинське українське об'єднання» (ВУО). На Установчому конгресі ВУО 29 червня 1931 р. було обрано керівні органи партії, проголошено програмні документи [15, с. 27]. Новоутворена партія зайняла позицію абсолютної лояльності до польської держави, погодившись, що вирішення українського питання є внутрішньою справою Польщі. Автори Декларації ВУО, з одного боку, наголошували на українсько-польській співпраці, з іншого, декларували прагнення розвивати національну самосвідомість волинян [8, арк. 1–12]. Поява української проурядової партії, що мала сприяння та матеріальну підтримку воєводської адміністрації, зумовила політичні

суперечності на західноукраїнських землях. Партія викликала неприйняття інших політичних сил регіону, занепокоєння та критику з радянського боку. Автори міжвоєнної галицької преси заявляли: «Вони розбудували ВУО, Рідну хату, Українську ниву, районні кооперативи, різні товариства, братства, театри, посли, сенатори – все й скрізь наддніпрянці. Вони відривають волиняків від буденної праці «високою політикою» й мріями про державу над Дніпром» [6, с. 347].

Скептично сприймала діяльність проурядово налаштованих наддніпрянців більшовицька влада. В інформації VII відділу штабу Українського військового округу до ЦК КП(б)У «Про становище на окупованій поляками території Волині» у січні 1929 р. повідомляли: «Таких достойних людей і не останніх «стовпів» УНР, як Певний (редактор «Ниви») і Богуславський (посол), – Просвіти не приймають в число своїх членів ...» [21, с. 347].

Незначний вплив і авторитет керівників ВУО відзначав у липні 1933 р. православний капелан Округу корпусу П С. Федоронько, згодом головний православний капелан Війська Польського. У доповідній записці «Про суспільно-політичну і релігійну ситуацію у Волинському воєводстві» шефу бюро некатоліцьких віросповідань міністерства військових справ Польщі він писав: «П. Певний, як і деякі інші, походять не з Волині і представляють швидше петлюрівський рух, який на Волині мало популярний» [28, к. 2]. Урядовці КОП, звітуючи про діяльність проурядово налаштованих емігрантів, почасти послуговувалися зневажливим терміном «українці на експорт» [37, с. 193].

Незважаючи на труднощі та протидію, воєвода намагався забезпечити приязні відносини між поляками і українцями, зобов'язував державних і самоврядних чиновників вживати українську мову в контактах з українськими мешканцями [34, с. 195], а його соратник Йоахим Волошиновський разом з українським емігрантом, письменником Модестом Левицьким, з метою допомогти полякам, які проживали на Волині, вивчити українську мову, видали посібник «Скорочений курс української мови у 10 лекціях з маленьким словником відомих виразів» польською мовою [6, с. 226].

В опозиції до «волинського експерименту» перебувала більшість польського населення воєводства, не визнаючи факту існування українського народу. Г. Юзевському так і не вдалося консолідувати польську громаду навколо своїх ідей. Усе це, зрештою, унеможливило стабілізацію українсько-польських відносин, забезпечення конструктивного, результативного діалогу Відтак ліберальна політична модель не мала шансів на успіх.

Водночас, навіть прихильники найбільш лояльних у національному питанні концепцій передбачали відмову західних українців від ідеї соборності та визнання приналежності до Польщі, стверджували, що «Волинь є не для поляків, але для Польщі». Воєвода Юзевський переконував: «Волинь польською була й буде, ми ніколи не зречемося польськості Волині» [19, с. 352]. Польські інтелектуали, політики, що визнавали права сусідніх народів, зокрема українців, на власну державність, підкреслювали збереження незмінності міжвоєнних кордонів Польщі.

Наростання авторитарних тенденцій у Другій Речі Посполитій не лише не пом'якшувало міжнаціонального протистояння всередині держави, а й усувало зі свідомості польського суспільства принципи національної толерантності. За таких умов концепції в справі покращення польсько-українських взаємин не виходили за межі державного курсу інтеграції західноукраїнських земель до складу Польщі. Загальні елементи політики Ю. Пілсудського щодо підтримки незалежної України за Збручем не узгоджувалися з придушенням українського національного руху в Галичині і на Волині [11, с. 7]. За оцінку внутрішньої політики Другої Речі Посполитої можна вважати висновок англійського історика Нормана Дейвіса: «Якби Другу Річ Посполиту не вбили мерзенно 1939 р. зовнішні агенти, вона, безперечно, невдовзі впала б унаслідок внутрішніх причин» [7, с. 764].

За умов наростання міжнародної небезпеки напередодні Другої світової війни більшість представників табору УНР продовжувала орієнтуватися на підтримку Польської держави. 24 серпня 1939 р. на засіданні УПР Волині під головуванням сенатора Сергія Тимошенка було наголошено: «В обличчі нових відносин, що витворилися на Заході й Сході Європи внаслідок німецько-совітського порозуміння, УПРВ висловлює глибоке переконання, що підставою рівноваги в Європі ... є тривке порозуміння між польським і українським народом» [14, с. 1].

Василь Мудрий і Степан Скрипник, виступаючи на скликаній Президентом Другої Речі Посполитої надзвичайній сесії Сейму та Сенату, закликали українців потурбуватися про долю «спільної Польської держави» [10, с. 2]. На мітингу в Рівному 3 вересня 1939 р. політичні емігранти згадували про успіхи польської та української армій 1920 р., запевняли, що українське населення буде вірно захищати польську державу, яка «приютила українців» [9, арк. 10].

Таким чином, попри поширення ідей міжнаціональної толерантності в середовищі представників польської поміркованої інтелектуальної еліти, національна політика міжвоєнної Польщі відзначалася непослідовністю, суперечливістю, що в кінцевому результаті призводило до поглиблення протиріч у суспільстві. Концепція прометеїзму та Варшавська угода 1920 р. були теоретичною та ідеологічною основою «волинського експерименту» Г. Юзевського, що визначався спробами започаткувати польсько-українське порозуміння, підтримкою проурядових українських сил в особі колишніх соратників С. Петлюри та боротьбою з противниками польської держави. Незважаючи на всі заходи, ідея українсько-польського співжиття в умовах Другої Речі Посполитої так і залишилася нереалізованою: «Можна було видати десятки грубих томів з промовами на українську тематику. Проте десятилітній обмін думками так і не вирішив цієї проблеми» [22, с. 1].

Важливість українсько-польського діалогу для національного розвитку обох народів залишається актуальною в XXI столітті. Історичний досвід спроб налагодження міжнаціонального співжиття в період Другої Речі Посполитої є повчальним у сьогоденних умовах гібридної війни на Сході України, активізації «руського мира», засвідчує, що українсько-польська співпраця є стратегічно важливою для обох народів, для обох держав. Варто пам'ятати слова А. Бохенського, що послаблення України не може відповідати інтересам Польщі, так само як послаблення Польщі не відповідає інтересам України. Зміни суспільно-політичних реалій у Центрально-Східній Європі доводять, що вступ України до європейських та євроатлантичних структур тісно пов'язаний з формуванням єдиного безпекового та політико-економічного простору в цьому регіоні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бончковський В. Ми не є українофілами. *Польська політична думка про Україну і українців : антологія текстів* / за ред. П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк. Сергій Гірик (пер. з пол.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 145–150.
2. *Вісті УЦК в Польщі*. 1927. Січень-лютий. Ч. 8–9. С. 1–4.
3. Гнатюк О. Прометеї двох народів: люди, які примиряли Польщу і Україну. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/568/> (Дата доступу 06.06. 2021).
4. Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах. *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців : антологія текстів* / за ред. П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк. Сергій Гірик (пер. з пол.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012, С. 108–119.
5. Давидюк Р. «Сокальський кордон» у національній політиці пілсудчиків. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Наукові записки РДГУ. 2006. Вип. 10. С. 280–287.
6. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів–Рівне: Дятлик М., 2016. 704 с.
7. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
8. Державний архів Волинської області (ДАВО). Ф. 198. Оп. 1. Спр. 5.
9. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р–2771. Оп. 2. Спр. 3250.
10. Засідання Сейму і Сенату. *Волинське слово*. 1939. 7 вересня. Ч. 24. С. 2.
11. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ ст. : від конфронтації до порозуміння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство ХХ століття. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2008. С. 3–18.
12. Кедрин І. Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Видавнича Кооператива «Червона Калина», 1976. 724 с.
13. Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.
14. Комунікат. *Волинське слово*. 1939. 7 вересня. Ч. 24. С. 1.
15. Кучерепа М. Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. 420 с.
16. «Нічого про українців без українців». *Діло*. 1937. 28 січня. Ч. 18. С. 4
17. Новини польської політичної літератури. Адольф Бохенський: «Поміж Німеччиною і Росією». *Діло*. 24 листопада. Ч. 259. С. 7.
18. Промова посла С. Скрипника в Бюджетовій Комісії Сейму. *Українська нива*. 1935. 10 лютого. Ч. 6–7. С. 1–2.
19. С. Під Польщею. *Розбудова нації*. 1928. Вересень. Ч. 9. С. 351–353.
20. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. Вид. 2-ге. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. 400 с.
21. Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали / Упорядники: В. С. Лозицький (кер.), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
22. Українська проблема у сеймі. *Волинське слово*. 1939. 26 лютого. Ч. 6. С. 1.
23. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 580 т. Оп. 1. Спр. 6.
24. Юрчук О. Українське питання у політичній публіцистиці братів Бохенських (1930–1939). *Проблеми слов'янознавства*. 2007. Вип. 56. С. 73–83.

25. Bączkowski W. Nie jesteśmy ukrainofilami. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1935. № 3. S. 23–25.
26. Bączkowski W. Petlurowstwo a piłsudskizm. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1937. № 9–10. S. 1–2.
27. Bocheński A. M., Niepodległość czy samoistość. *Bocheński A. M. Historia i polityka. Wybór publicystyki*. Wybrał, opracował i przedmową poprzedził M. Król, Warszawa: PIW. 1989. S. 127–145.
28. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Zespół Ministerstwo Spraw Wojskowych (MSW). Sygn. 300. 1. 412.
29. Dunin-Borkowski P. Problem kordonu Sokalskiego. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1938. № 31. S. 329–332.
30. Hołowko T. Ostatni rok. Warszawa, 1932. 124 s.
31. Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty historyczne*. Paryż, 1982. Z. 59–60.
32. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego. 1892–1981. Wrocław Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. 214 s.
33. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze*. 1972. № 3. S. 136–159.
34. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 2005. 331 s.
35. Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowski. Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2007. 294 s.
36. Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowski 1926–1939. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2005. 749 s.
37. Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936, zachowanych w CAW [pryg. P. Stawecki]. *Przegląd Wschodni*. T. IV. 1997. Z. 1 (13). S. 179–209.
38. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Przeł. Bartłomiej Pietryk. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008. 344 s.

References:

1. Bonchkovskiy V. My ne ye ukrainofilamy. My ne ye ukrainofilamy. Polska polityczna dumka pro Ukrainu i ukraintsv : antolohiia tekstiv / za red. P. Kovalia, Ya. Oldakovskoho, M. Zuhniak. Serhii Hirik (per. z pol.). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2012. S. 145–150.
2. Hnatiuk O. Prometei dvokh narodiv: liudy, yaki prymyrialy Polshchu i Ukrainu. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/568> (Data dostupu 06.06. 2021).
3. Holuvko T. Metody y shliakhy ozdorovlennia vzaiemovydosyn u Skhidnii Halychyni i skhidnykh voievodstvakh. My ne ye ukrainofilamy. Polska polityczna dumka pro Ukrainu i ukraintsv : antolohiia tekstiv / za red. P. Kovalia, Ya. Oldakovskoho, M. Zuhniak. Serhii Hirik (per. z pol.). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2012, S. 108–119.
4. Davydiuk R. «Sokalskyi kordon» u natsionalnii politytsi piłsudchykiv. Aktualni problemy vitchyzniano i vsesvitnoi istorii. Naukovi zapysky RDHU. 2006. Vyp. 10. S. 280–287.
5. Davydiuk R. Ukrainska politychna emihratsiia v Polshchi: sklad, struktura, hromadsko-politychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva: monohrafiia. Lviv–Rivne: Diatlyk M., 2016. 704 s.
6. Deivis N. Bozhe ihryshche: istoriia Polshchi / per. z anhł. P. Tarashchuk. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2008. 1080 s.
7. Zashkilniak L. Ukraina i Polshcha v KhKh st. : vid konfrontatsii do porozuminnia. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. 2008. Vyp. 17: Ukrainsko-polsko-biloruske susidstvo KhKh stolittia. / In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv, 2008. S. 3–18.
8. Kedryn I. Zhyttia – Podii – Liudy. Spomyny i komentari. Niu-York: Vydavnycha Kooperatyva «Chervona Kalyna», 1976. 724 s.
9. Komar V. Kontsepsiia prometeizmu v politytsi Polshchi (1921–1939 rr.). Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2011. 360 s.
10. Kucherepa M. Davydiuk R. Volynske ukrainske obiednannia (1931–1939 rr.). Lutsk: Nadstyria, 2001. 420 s.
11. Syvitskyi M. Zapysky siroho volyniaka. Vyd. 2-he. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 2000. 400 s.
12. Iurchuk O. Ukrainske pytannia u politychnii publitsystytsi brativ Bokhenskykh (1930–1939). Problemy slovianoznavstva. 2007. Vyp. 56. S. 73–83.
13. Bączkowski W. Nie jesteśmy ukrainofilami. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1935. № 3. S. 23–25.
14. Bączkowski W. Petlurowstwo a piłsudskizm. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1937. № 9–10. S. 1–2.
15. Bocheński A. M., Niepodległość czy samoistość. *Bocheński A. M. Historia i polityka. Wybór publicystyki*. Wybrał, opracował i przedmową poprzedził M. Król, Warszawa: PIW. 1989. S. 127–145.
16. Dunin-Borkowski P. Problem kordonu Sokalskiego. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1938. № 31. S. 329–332.
17. Hołowko T. Ostatni rok. Warszawa, 1932. 124 s.
18. Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty historyczne*. Paryż, 1982. Z. 59–60.
19. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego. 1892–1981. Wrocław Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. 214 s.
20. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze*. 1972. № 3. S. 136–159.
21. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN., 2005. 331 s.
22. Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowski. Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2007. 294 s.
23. Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowski 1926–1939. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2005. 749 s.
24. Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936, zachowanych w CAW [pryg. P. Stawecki]. *Przegląd Wschodni*. T. IV. 1997. Z. 1 (13). S. 179–209.
25. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Przeł. Bartłomiej Pietryk. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008. 344 s.